

Правила і принципи соціологічного аналізу

Анотація

У статті простежено еволюцію методів соціологічного аналізу. На підставі підходу І.Лакатоса визначено основні структурні одиниці дослідницької методології — принципи (ключові постулати) та правила (директиви щодо проведення розвідки), які з огляду на притаманну їм модальність поділяються на позитивну та негативну евристику. Перелічені структурні елементи методології — принципи, позитивна та негативна евристика — розглядалися в присвячених особливостям соціологічного дослідження працях Е.Дюркгайма, М.Вебера, Р.Мертона, Ч.Р.Мілса, Е.Гіденса, Дж.Урі та Б.Латура. У статті продемонстровано, що зміни в дослідницьких методах зумовлені розвитком як суспільства, так і самої методології соціологічних досліджень як галузі наукового знання.

Ключові слова: правило, принцип, методологія, позитивна евристика, негативна евристика

Сучасна система наукового знання пройшла тривалий шлях розвитку від синкретичної форми, представлені філософією, до розгалуженої мережі дисциплін, кожна з яких, своєю чергою, має власну структуру. Її складність зумовлює необхідність розмежування сфер компетенції різних наук, визначення їхньої унікальності й обґрунтування її через звернення до таких категорій, як предмет і метод. Становлення соціології як автономної галузі наукового знання і її подальша еволюція також супроводжувалися рефлексією щодо її предметної царини та особливостей її вивчення.

Навіть поверхневий аналіз соціологічних текстів дає змогу помітити, що найпродуктивнішим шляхом пошуку демаркаційної лінії, яка б уможли-

вила відмежування соціології від *не-соціології* та *не-науки* взагалі, є опис специфіки її методів, позаяк серед учених відсутня єдність у розумінні предмету науки, його засадових рис, які мають визначати фокус аналізу. Невипадково автори популярних посібників із соціології — Е.Гіденс [Гідденс, 1999] і П.Бергер [Бергер, 1996] — дають відповідь на питання “Що таке соціологія?”, звертаючись до характеристики її пізнавальних методів. Саме вони, застосовані до тих чи інших соціальних явищ та процесів, формують предметне поле соціології, а відповідно і конституують її як незалежну науку (грунтовний розгляд уявлень науковців про те, якими мають бути методи соціологічного пізнання, для набуття останнім статусу наукового міститься у роботі С.Макеєва [Макеєв, 2012]).

Методи соціологічного пізнання не є раз і назавжди створеними евристичними алгоритмами: як інструмент вивчення мінливої соціальної реальності вони еволюціонують разом із нею, являючи відповідь соціології на епістемологічні виклики нових соціальних умов. Саме на таких змінах у соціологічних методах і буде зосереджено увагу в цій статті.

Класичні правила і принципи соціологічного методу

Описуючи методологічні засади соціологічного пізнання, викладені в працях учених, можна, слідом за І.Лакатосом [Лакатос, 2008а; Лакатос, 2008b], зосередитися на таких основних різновидах. По-перше, принципи — твердження, в яких сформульовано ключові постулати методології дослідника. По-друге, правила — директиви щодо проведення наукової розвідки, які за своєю модальністю поділяються на негативну (у формі заборон) та позитивну (у формі приписів) евристику. При цьому центральні положення дослідницької методології програми зосереджені саме в негативній евристиці та принципах, на відміну від позитивної евристики, яка справляє значно менший тиск на перебіг наукової розвідки. Саме ці різновиди методологічних імперативів і виокремлюються надалі в низці праць, які ввійшли в історію соціологічної думки.

Уперше в соціологічній науці ґрунтовний розгляд особливостей методології соціологічного дослідження здійснив Еміль Дюркгайм, котрий так само, як і Огюс Конт, вважав соціологію однією з позитивних наук, завданням якої є виявлення таких само непорушних, як і закони природи, соціальних законів. Міркування про особливості соціологічного методу зустрічаються у багатьох працях Дюркгайма, але у найбільш концентрованій формі вони містяться в його фундаментальній праці “Правила соціологічного методу” [Дюркгейм, 1995b] у вигляді стрункого переліку з чотирнадцяти правил (перше з яких доповнено ще трьома додатковими, так званими короларіями) та одного принципу.

Фокус соціологічних досліджень у Дюркгайма намічений вже у вступній лекції до “Курсу соціальної науки” [Дюркгейм, 1995a]. Науковець акцентує увагу на соціальних фактах, які вважає елементарною одиницею аналізу в соціології. За Дюркгаймом, термін “соціальний факт” позначає особливі надіндивідуальні способи мислення, дій та почуттів. Його ознакою є наявність або можливість застосування примусової влади у вигляді різно-

манітних санкцій з боку соціальних фактів, застосовуваних у випадку протистояння їй. Позаяк ті чи інші форми соціального контролю, пов'язані із соціальними фактами, не завжди доступні для споглядання спостерігача, Дюркгайм виявляє й іншу їхню ознаку — поширеність певних спільних форм поведінки індивідів, які не є зумовленими їхньою індивідуальною свідомістю.

У сукупності соціальні факти становлять дві групи: до першої належать ті, що являють різні способи дій, — вони репрезентують царину студій фізіології, другу становлять форми колективного буття, які належать до соціальних фактів морфологічного порядку. За аналогією з біологією вчений пропонує два головні напрями їх розгляду — через функцію і структуру. Функція відповідає фізіології, а структура — морфології; саме дослідженню функцій слід приділяти найбільшу увагу, оскільки структури є похідними від них.

Загалом для підходу як самого Дюркгайма, так і його послідовників, серед яких Марсель Мос, Поль Фоконе, Морис Гальбваск та інші, є характерним звернення до колективного на противагу індивідуальному, об'єктивізм на відміну від конструктивізму, соціологізм та позитивізм (детальніше про дюркгаймівську дослідницьку програму див.: [Коркюф, 2002: с.10; Осипова, 2001]). Це реалізовується завдяки методологічним принципам та правилам, апробованим Дюркгаймом переважно в його масштабній праці “Про поділ суспільної праці” [Дюркгейм, 1996], а згодом уточненим та узагальненим у “Правилах соціологічного методу” [Дюркгейм, 1995b].

Зasadничі положення соціального дослідження у Дюркгайма стосуються, по-перше, фіксації соціальних фактів, які є референтами усталених соціальних практик; по-друге, способу виявлення функцій цих фактів і, по-третє, визначення взаємозв'язків між фактами.

Так, *першим принципом* є наявність надіндивідуальних референтів певних явищ — соціальних фактів, які й мають вивчати соціологи. Цей принцип дає змогу виявити особливості соціологічного підходу до вивчення соціальних явищ у зіставленні з іншими науками, передусім із психологією. Полеміка з цього питання була продовжена Дюркгаймом і в книзі “Соціологія і соціальні науки (суперечка з Тардом)”, що вийшла друком у 1903 році [Дюркгейм, 1995c].

Другий принцип полягає в тому, що соціальні факти існують у певному контексті. Факт, як наголошує Дюркгайм, не може бути зрозумілим сам по собі, що найяскравіше унаочнюється при аналізі морфологічних фактів. Для його пояснення необхідне звернення до тієї підсистеми, в якій він виник, з'ясування його значення для неї.

Третім принципом є відмінність між причинами виникнення певних явищ та функціями, виконуваними ними, яку слід мати на увазі дослідникові. Дюркгайм обґрунтовує необхідність його застосування на прикладі соціальних інститутів: інститут може як виконувати деякі функції, так і перестати це робити або ж змінити ці функції на інші, що, своєю чергою, зумовлюється певними обставинами.

Негативну евристику Дюркгаймового підходу презентуватимуть правила, тісно пов'язані з окресленими вище принципами.

У процесі дослідження соціальні факти не можна підміняти поняттями, які є їхніми референтами (так зване вивчення фактів як речей). Визначення соціального факту, його пойменування мають бути результатом ґрунтовних емпіричних розвідок.

Факт не може бути описаним без визначення стану та етапу розвитку соціальної системи або підсистеми на момент його виявлення. Тільки крізь призму типових рис цих останніх можна зрозуміти роль і місце досліджуваного факту в соціальному цілому.

У перебігу пошуку спостережуваних ознак соціальних фактів слід уникати тих із них, які є виявами індивідуальної свідомості індивідів. Колективне у Дюркгайма існує поза індивідуальною свідомістю — завдяки цьому соціальний факт набуває статусу незалежного буття, а отже, і здатності справляти вплив на індивідів.

Пояснення причин соціальних фактів не слід здійснювати через звернення до інтересів індивідів. Ці причини належить шукати в потребах соціальної системи як цілого, яке являє особливу форму реальності, породжену індивідуальною взаємодією. Відтак, соціальні явища мають бути витлумачені через соціальні явища, позаяк лише за таких умов пояснення оперує категоріями одного порядку.

Позитивна евристика підходу, окреслена у менш строгій формі, аніж негативна, представлена такими правилами.

Соціальні факти слід вивчати як чуттєво-надчуттєві феномени. Якщо сам по собі соціальний факт, за Дюркгаймом, — це більш-менш стала форма дії, то, зрозуміло, дослідник може зафіксувати ті чи інші її зовнішні прояви. При цьому не йдеться про існування певних матеріальних артефактів, які б створювалися під час її здійснення, — Дюркгайм рішуче відхрещується від того, що його вчення можна вважати за матеріалістичне. Мається на увазі лише відображення соціальних фактів у доступній виміру формі, яка може мати й надчуттєвий характер. Баланс чуттєвих і надчуттєвих компонентів соціальних фактів може різнитися і відповідає їхнім функціям у соціальному цілому.

У процесі дослідження слід встановлювати нормальність або патологічність соціального факту. Показником нормальності соціальних фактів є поширеність і неминучість у рамках даної соціальної системи. Своєю чергою, вирізнення нормальних фактів дає нам підстави говорити про механізм злагодженого функціонування соціального цілого.

Виявлення причин соціальних фактів має передувати вивченню їхніх функцій, які слід співвідносити із соціальними цілями, наявними в досліджуваній проміжок часу. Звідси — ефективність того чи іншого соціального інституту зумовлена його соціальним контекстом.

На відміну від Дюркгайма Макс Вебер формулює значно вужчий перелік вимог до проведення наукового дослідження, зосереджуючись на тому, щоб його результатом стало отримання об'єктивного знання про різні аспекти соціальної реальності. Головна вимога — широко відомий *принцип свободи від оцінних суджень* [Вебер, 1990а, Вебер, 1990с], який полягає в тому, що власна думка науковця стосовно певного явища жодним чином не

відбивається на його інтерпретації, позаяк це ставить під загрозу одержання істинного знання про нього.

Негативна евристика веберівського підходу відображена в забороні змішування констатацій фактів з оцінками й тим паче підміни перших останніми. При цьому об'єктивний виклад фактів, на думку Вебера, належить здійснювати із застосуванням ідеальних типів, які є несуперечливими теоретичними конструкціями, що відображають найсуттєвіші характеристики процесів та явищ чи їхніх зв'язків, акцентуючи їх [Вебер, 1990b].

Позитивна евристика містить вказівку щодо напряму аналізу оцінок, пропонуючи здійснювати пояснення ідей, на яких вони ґрунтуються, для вможливлення критичного їх сприйняття [Вебер, 1990b].

Розвиток правил та принципів соціологічного аналізу

Упродовж розвитку соціологічної дисципліни перелік основних методологічних імперативів дослідження зазнавав уточнень. Зокрема, Роберт Мертон розробив науковий *етос*, який він розумів як “афективно забарвлений комплекс цінностей та норм, що вважається обов'язковим для кожної людини науки” [Мертон, 2006: с. 769], хоча міра інтерналізації таких норм у різних вчених може бути відмінною. Науковий *етос* складається з чотирьох *інституціональних імперативів*, зокрема, універсалізму, колективізму, незацікавленості та організованого скептицизму, які у своїй сукупності покликані забезпечити одержання достовірного та надійного знання про досліджувані об'єкти [Мертон, 2006: с. 767–781].

Універсалізм полягає у наявності наперед визначених безособових критеріїв визначення науковості знання. Колективізм — у тому, що наукові відкриття є продуктом співпраці й базуються на розробках попередників, а отже, призначені для використання всією спільнотою. Незацікавленість стосується постійного уточнення та перевірки одержаного знання сторонніми експертами. Організований скептицизм пов'язаний із прагненням віднаходити причини навіть звичайних, рутинних практик, не сприймати суджень на віру без доказу.

Таким чином, у Мертона інституціональні імперативи являють собою набір констатацій щодо поведінки науковця, методологічних принципів, пов'язаних із процедурою отримання достовірного знання про соціальну реальність.

Між тим розгляд Мертонового внеску в розбудову методології соціальних наук не обмежується визначенням наукового етосу. Вчений звертає увагу також на те, що соціальним наукам притаманне слабке артикулювання власної дослідницької методології, звернення до низки загальноприйнятих правил, які, однак, зазвичай не викладаються при презентації дослідницьких результатів, що призводить до порушення логічних зв'язків між окремими елементами матеріалу. Розв'язання цієї проблеми Мертон вбачає у процедурі *кодифікації* — впорядкування та класифікації дослідницьких процедур та зроблених із застосуванням їх суттєвих висновків.

Основою кодифікації є *парадигма*, де зосереджені припущення, поняття та базові положення, які слід використовувати при соціальному аналізі.

Вона виконує п'ять функцій у соціальному пізнанні: введення системи умовних позначень; зменшення ймовірності мимовільного використання прихованих припущень та понять; розбудову засад для подальшого накопичення теоретичних інтерпретацій; уможливлення перехресного зведення у таблиці найважливіших понять та виокремлення аналітиком на цій підставі емпіричних та теоретичних проблем, які він випустив з уваги; кодифікацію якісного дослідницького апарату, що зробить його логічно строгим. При цьому парадигма не є незмінною, натомість вона мінлива й існує лише у певний часовий проміжок [Мертон, 2006: с. 100–104].

Процедуру кодифікації Мертон застосував для ревізії методології функціонального аналізу [Мертон, 2006: с. 105–187]. Визначення основних понять та окреслення проблем, які можуть виникати в разі функціонального вивчення явищ, науковець розпочинає з наведення трьох основних постулатів функціоналізму та їх доповнення. Так, постулат функціональної єдності він уточнює вимогою наведення соціальних одиниць, для яких явища мають функціональні (чи дисфункціональні) наслідки; для постулату універсального функціоналізму він вказує на необхідність оцінювання функціональних та дисфункціональних наслідків явищ та вимірювання їхнього балансу; стосовно постулату обов'язковості він пропонує не лише здійснювати вивчення функцій певного явища, а й знаходити його функціональні альтернативи.

Звідси основними поняттями, використаними в мертонівській функціональній парадигмі, були: елементи, які мають функції; суб'єктивні диспозиції; об'єктивні наслідки; одиниці, для яких виконується функція; функціональні вимоги; механізми виконання функцій; функціональні альтернативи; структурний контекст (структурні обмеження); динаміка та зміни; проблеми ідеологічного значення функціонального аналізу.

Цільний *принцип* запропонованої Мертоном програми — впорядкованість методологічних засад дослідження — є результатом розвитку положень, які раніше увійшли до його наукового етосу. Засобом забезпечення науковості результатів дослідження є кодифікація його процедур. Заборона введення прихованих понять і неповного розгляду проблеми належить до *негативної евристики* його підходу. Натомість визначення понять дослідження та їх систематизація, строгість та обґрунтованість дослідницьких прийомів становлять його *позитивну евристику*.

Розробленню соціологічної методології присвячено і працю Чарльза Райта Мілса “Соціологічна уява” [Миллс, 2001]. Для опису специфіки пізнавального процесу, здійснюваного соціологією, автор використовує термін “соціологічна уява”, але його вжиток буде релевантним і для вужчих предметних сфер.

Соціологічну уяву вчений трактує як здатність розуміти події з біографії однієї людини в контексті історії суспільного розвитку. При цьому, оскільки програма Мілса має виражену гуманістичну спрямованість, основними референтами цих подій він вважає особисті труднощі та суспільні проблеми. Перші пов'язані із загрозами звичним цінностям індивіда, тоді як другі належать до цінностей, що їх поділяють представники різних верств соціуму. Співвідношення особистих труднощів і суспільних проблем дає

можливість здійснити релевантний опис стану соціуму в певний момент з урахуванням особливостей його попереднього розвитку.

Сформульований у таких загальних поняттях методологічний орієнтир вимагає подальшого уточнення у вигляді конкретніших порад щодо можливості його втілення на практиці. Як логічне завершення додатка до своєї книги, де описано процес інтелектуальної творчості, Мілс формулює низку *рекомендацій та застережень* до неї.

Передусім учений повинен мати активну дослідницьку позицію, тобто розглядати проблеми людини і суспільства зі своєї особистої позиції, відволікаючись від наявних стереотипів. При цьому дослідницькі методи належить використовувати гнучко, не застосовуючи ті чи ті методологічні постулати як догми, а відтак, і бачення проблем історії, біографії та соціальних структур належить піддавати постійній ревізії. Опис явищ слід здійснювати в чітких і зрозумілих поняттях і обґрунтовано вводити нові поняття в текст роботи.

Події Мілс пропонує вивчати в їхньому розвитку, тобто використовувати трансісторичні конструкції, не оминаючи при цьому увагою конкретно-історичні деталі, а також здійснювати максимально повний порівняльний аналіз соціальних структур, який би охоплював широкий часовий проміжок.

І нарешті, суспільні явища мають досліджуватися системно, що вимагає розгляду різних форм повсякденного життя через звернення до соціальних структур, в які вони вбудовані, та врахування при вивченні людини поширеності в суспільстві певних типів особистостей та механізмів їх формування.

Так само, як Мертон здійснив ревізію “парадигми функціонального аналізу”, Мілс запропонував програму, ключовим принципом якої є опис явищ соціальної реальності як таких, що включені у ширший соціокультурний контекст — так звана соціологічна уява. Звідси — явище не можна вивчати без урахування його зв’язків з іншими елементами соціальної структури та поза його розвитком (*неративна евристика*). При проведенні дослідження науковець має підходити до вивчення явищ неупереджено, аналізувати їх комплексно й постійно переглядати дослідницькі методи та одержані у студіях результати (*позитивна евристика*).

Формулюючи правила соціологічного методу в праці “Нові правила соціологічного методу: позитивна критика інтерпретативної соціології” [Giddens, 1993], Ентоні Гіденс уже в самій її назві демонструє їхню відмінність від запропонованих раніше Дюркгаймом. Гіденс відзначає, що ідея створення науки про суспільство, подібної до природничих наук, висунена батьками-засновниками соціології, набуває дедалі більшої ілюзорності. При цьому йдеться не про те, що логіка соціального дослідження кардинально відрізняється від логіки дослідження природи — наукове знання як таке має низку сутнісних рис, що дають змогу відокремити його від знання, нагромадженого індивідом у процесі його повсякденної діяльності або від того, що зветься “здоровим глуздом”. Головна відмінність полягає в особливостях самого об’єкта дослідження — суспільства, яке, на відміну від природи, є продуктом людської діяльності. Саме акцент на активній ролі “компетентного” члена суспільства становить головну відмінність підходу Гіденса

до розгляду цього феномену в зіставленні з Дюркгаймовим фокусом аналізу на соціальних фактах як надіндивідуальних феноменах, що мають примусову силу.

Така зміна дослідницької оптики зумовлена зверненням до того стану соціуму, який Гіденс називає сучасністю, наводячи такі його характеристики: дія індустріалізму і капіталізму; розвиток адміністративної влади, передусім у сфері використання інформаційних ресурсів; нові способи ведення війни та використання військових сил; формування особливого культурного універсуму, що виник після розпаду традиційного суспільства [Giddens, 1987]. Для одержання надійного наукового знання про сутнісні риси соціуму за цих нових умов необхідно переглянути ті методологічні максими, які були розроблені соціологами раніше. Ревізію їх Гіденс здійснює з позиції розвитку власного синтетичного підходу, де він намагається здолати властиві передусім функціоналізму евристичні обмеження.

Загалом підхід Гіденса ґрунтується на синтезі структури й агентності, інші приклади якого подано у працях Марґарет Арчер та П'єра Бурдьє (див.: [Осипчук, 2009]). Він передбачає розгляд соціальної структури як дуальної, що одночасно постає і як умови та ресурси, і як результат творення та відтворення взаємодій, здійснюваних компетентними учасниками їх.

Основні принципи та правила соціологічного дослідження викладені Гіденсом переважно у праці "Нові правила соціологічного методу: позитивна критика інтерпретативної соціології", яка вийшла друком ще 1976 року (див.: [Giddens, 1993, р. 163–170]), хоча їхні контури окреслені також і в пізнішій розвідці "Дев'ять тез про майбутнє соціології" [Giddens, 1987]. У першій із цих праць правила соціологічного методу Гіденс резюмує у вигляді суджень, що утворюють чотири секції. До першої включено ті, що стосуються предмета соціології: творення та відтворення суспільства; до другої — ті, де визначено межі агентності та форми, в яких процеси творення та відтворення можна вивчати; до третьої — ті, де наведено форми, в яких "спостерігається" соціальне життя та встановлюються характеристики соціальної активності; нарешті, у четвертій — ті, де містяться формулювання понять у рамках соціальної науки як метамови. До першої та третьої груп включено по два такі судження, до другої — три, а до останньої — два судження, кожне з яких розвинене ще у два уточнення. Зазначмо, що всі ці твердження Гіденс вважає не повноцінною програмою соціологічного дослідження, а лише її невіддільною частиною [Giddens, 1993: р. 168].

У другій праці, як видно з її назви, Гіденс подає короткий нарис стану тогочасної соціологічної науки й окреслює напрями її подальшого розвитку, тезово формулюючи зміст кожної з дев'яти її перспектив і пояснюючи їхній зміст.

Принципи Гіденсового підходу, визначені на підставі цих джерел, стосуються його уявлень про соціальну структуру і соціальних агентів та їхній взаємозв'язок, а також про процеси, які відбуваються в соціумі.

Першим принципом є те, що соціальна реальність не є зовнішньою щодо будь-якого суб'єкта, але перманентно продукується його діями. Звідси випливає те, що соціальну реальність не можна спостерігати ззовні: вчений постійно включений у неї і є її складовою, а тому теорії, які він розробляє,

мають гнучко відображати її риси замість примножувати кількість її інтерпретацій.

Другий принцип стосується дійових суб'єктів, які, згідно з ним, є розумними та вмілими діями. Хоча вони не завжди повністю усвідомлюють, які ресурси їм слід використати у своїх практиках, проте вони достатньо компетентні для того, щоби своїми діями здійснювати виробництво і відтворення соціуму.

Третій принцип полягає в тому, що людські дії є структурно зорганізованими. Однак тут Гіденс зауважує, що хоча соціальна структура впливає на дії індивіда, слід враховувати її дуальну природу. Між структурою і агентністю існує постійний взаємозв'язок: з одного боку, структура пропонує певну поведінку, з іншої — сама конституюється з регулярностей людської поведінки. Такий синтетичний підхід дає змогу по-новому брати до уваги структурну перспективу соціальних взаємодій, позаяк тут ураховуються як чинники інституціонального примусу, так і чинники, що зумовлюють ту чи іншу конфігурацію інституціональної структури.

Четвертий принцип — існування зв'язку між соціальними процесами та явищами. Відповідно, процеси, що відбуваються в соціумі, не є ізольованими, а отже, мають аналізуватися комплексно — як у контексті інших процесів, що мають в ньому місце, так і крізь призму процесів, що відбуваються в інших суспільствах.

Розгляньмо правила, які становлять *негативну евристику* підходу Гіденса, вказуючи на те, яких дій має уникати дослідник.

Перше з них полягає в тому, що при побудові теорії науковець, фіксуючи суттєві риси соціальної реальності, має відбирати їх лише на підставі безпосереднього спостереження за процесом її конструювання. При цьому і сам дослідницький процес також є засобом творення реальності, до якого долучається вчений.

По-друге, поняття, використовувані при вивченні соціальних структур та систем взаємодій, не є суто результатом засвоєння низки професійних знань, умінь та навичок. Соціологічний опис соціальної реальності є проміжною ланкою між технічною науковою мовою і повсякденними інтерпретаціями подій, використовуваними дійовими суб'єктами. Характеризуючи соціальні процеси, соціолог ґрунтується на сприйнятті їх індивідами, а отже, оперує тими поняттями, в яких вони фіксують значимі для повсякденних взаємодій риси цих процесів. А оскільки вчений є учасником взаємодій, то і наукове знання спирається на наявні у нього уявлення про реальність, набуті в процесі її конструювання. Таким чином, соціологічним поняттям властива “подвійна герменевтика” — дослідники мають справу з реальністю, вже проінтерпретованою соціальними акторами, реінтерпретуючи її на підставі власних теоретичних схем.

По-третє, неможливо трактувати соціальну структуру лише як обмежувальну силу — вона також окреслює і горизонт можливостей індивіда. Так, позиція індивіда в соціальній структурі пов'язана з певними правами й обов'язками, що вносить впорядкованість у його взаємодії з оточенням, зокрема, описує для нього перелік можливих дій в тій чи іншій ситуації, через які відтворюється або змінюється структура.

І нарешті, так звані макро- і мікропроцеси не слід розглядати окремо одні від інших. Понад те, саме розмежування процесів на цих рівнях є найскладнішим у підході, де постулюється дуальність структури. Підґрунтя макропроцесів слід шукати в елементарних соціальних взаємодіях, а мікропроцесів — у більш складних відносинах макрорівня, що стимулює використання синтетичного підходу, в якому має розглядатися їхній взаємозв'язок.

Позитивна евристика програми доповнює окреслену вище негативну евристику низкою положень.

Так, перше таке правило має загальний характер і полягає в тому, що визначення цінності теорії має спиратися на результати емпіричних розвідок. Гіденс відзначає, що складність соціальної реальності зумовлює існування різних теоретичних підходів до вивчення тих самих явищ. Проте це не має призводити до нескінченного розростання кількості цих підходів — побудова обґрунтованої теорії вимагає ретельних емпіричних досліджень.

Також соціолог при описі реальності повинен користуватися термінами, на підставі яких можливе пізнання тих чи інших форм активності суб'єкта. Тобто поняттєвий апарат концепції має відображати сутнісні риси досліджуваних феноменів. Виокремлення їх вимагає “занурення” в досліджувану реальність шляхом спостереження за нею та розуміння того, як вона влаштована, щоб учений міг брати участь у практиках, що її утворюють.

Наукові теорії слід коригувати з урахуванням змін у поведінці суб'єктів, спричинених засвоєнням ними понять і концепцій соціальних наук. Соціальні об'єкти, на відміну від природних, не залишаються незмінними після завершення дослідження. Взаємне збагачення запасу знань як соціальних наук, так і індивідів, поведінка яких є об'єктом вивчення, призводить до необхідності постійної ревізії соціальних теорій.

Розглядаючи діяльність агентів, необхідно враховувати, що вона певною мірою обмежена соціальною структурою. Хоча людина і конструє, і відтворює структуру у своїй діяльності, проте позиція кожного конкретного індивіда в цьому процесі не є результатом його свідомого вибору, що звужує перелік доступних для нього життєвих шансів.

Крім того, при дослідженні сучасних суспільств слід звертати увагу на присутню в них регіоналізацію. Приваблива для функціоналістів ідея консенсусу як єдиної сили далеко не завжди повною мірою втілюється в сучасних суспільствах. Як правило, вони не є деякою гомогенною цілісністю, а тому в них необхідно вирізняти окремі гомогенні структурні одиниці.

Зрештою, слід розглядати об'єднання суспільств у конфігурації, що утворюють системи вищого порядку, а окремі суспільства необхідно вивчати, враховуючи їхню позицію в такій конфігурації. Регіоналізація властива не лише окремим суспільствам, а й об'єднанням їх, де має місце розподіл праці, влади і ресурсів для проведення військових дій.

Іншу візію правил і принципів соціологічного методу подано у працях Джона Урі, розробника “парадигми мобільності”, яка, за його задумом, має стати теоретико-методологічним підґрунтям соціології на порозі нового

століття. Урі вказує на існування чотирьох основних значень поняття мобільності: 1) рухливість, або здатність до переміщень; 2) натовпи (*mobility* — від *mob* (англ.), натовп; у цьому разі йдеться, ясна річ, про однокореневі слова); 3) вертикальний рух позиціями в соціальній ієрархії (найпоширеніше в соціології значення, за визначенням Урі); 4) горизонтальні переміщення (наприклад, міграція) [Урри, 2012а: с. 74–76]. У своїх працях соціолог звертається до всіх перелічених різновидів мобільності, розрізняючи серед них дванадцять форм, які перетинаються між собою, утворюючи системи.

У фокусі уваги науковця перебуває розгляд усіх можливих форм руху людей, матеріальних і нематеріальних об'єктів у їхньому взаємозв'язку, а також соціальних наслідків цих переміщень. Поняття соціального в концепції Урі набуває нового тлумачення — це взаємодії не лише між певними суб'єктами, а й між суб'єктами і об'єктами, де останні не обмежуються виконанням допоміжних функцій при взаємодії перших. У цьому випадку виникають так звані гібриди — специфічні сполучення людини і предмета, які доцільно аналізувати тільки як цілісності. Яскравим прикладом такого гібриду є водій у своєму автомобілі, де при вивченні їх у русі немає сенсу розглядати їх окремо один від одного. Крім того, сам рух є набором поведінкових патернів людей, які його здійснюють, і включає складні матеріальні інфраструктури, які не лише вможливають його, а й визначають напрям мобільності.

Загалом “парадигма мобільності”, за Урі, дає змогу переглянути зміст “соціального”, яке є традиційним референтом суспільства у соціологічних студіях. Однак варто завважити, що підґрунтя дослідницького підходу, який розвивається в його працях, становить не лише так званий поворот до мобільності (*mobility turn*), а й звернення науковців до “постсоціальних відносин” як таких, що притаманні сучасним пізнім індустріальним та постіндустріальним суспільствам.

Яскравий приклад такого підходу являє також праця Карин Кнор-Цетини, яка вказує на розпад общини та традицій і зростання індивідуалізації відносин, набуття ними інструментального та знеособленого характеру. За таких умов низку функцій, яку в процесі взаємодії виконували індивіди, перебирають на себе речі, які віднині стають повноправними соціальними акторами, а отже, об'єктами аналізу, як це пропонується в концепції епістемічної речі у Карин Кнор-Цетини [Knorr Cetina, 1997], при розгляді не-людей у Бруно Латура [Латур, 2004], зверненні до гібридів чи систем мобільностей у Джона Урі [Урри, 2012b], ба й до масштабної переорієнтації дослідницької оптики засобами “повороту до речей” (*turn to things*) на соціологію речей [Preda, 1999].

Нове розуміння предмета соціології передбачає і зміну набору методів та методичних прийомів, покликаних здобути знання про соціальну реальність. Так, Джон Ло, один з коментаторів праці Урі “Соціологія за межами суспільств”, у своїй роботі “Після методу: безлад та соціальна наука” [Ло, 2015] вказує на те, що теорії можуть зафіксувати лише частину навколишнього світу, який через свою багатоманітність і свою мінливість чинить спротив цілісному та впорядкованому опису його. Розробник підходу мето-

дологічного романтизму Ло наголошує множинність картин реальності, неможливість визначення єдиної універсальної істини, а звідси — орієнтації на відмову від сухої наукової мови й захопливий опис досліджуваних процесів та явищ, які присутні також у працях Урі.

Принципи та правила, на яких має ґрунтуватися вивчення соціальної реальності, Урі викладає передусім у працях “Соціологія за межами суспільств. Види мобільностей для ХХІ століття” [Урри, 2012b] та “Мобільності” [Урри, 2012a].

Перший принцип парадигми — соціальна реальність є плинною, рухливою, мінливою. Соціальний простір виникає з процесу постійних переміщень людей, інформації, матеріальних предметів, і позиція індивіда в цьому зумовлена передусім доступністю для нього тих чи інших форм руху (мобільності). Відповідно, соціальне — як еквівалент суспільства — слід розуміти як породжене рухом.

Другий принцип — матеріальні об’єкти є важливими елементами соціальних взаємодій. Цей принцип вказує на нове розуміння соціального порядку, який є гетерогенним і поряд з людьми включає й інші елементи, без вивчення яких розуміння соціальних взаємодій неможливе. Під матеріальними об’єктами Урі має на увазі “природу” й “технології”, які сприяють переміщенням, мотивують до них або перешкоджають їм.

Третій принцип полягає в тому, що з’являються нові системи мобільності, що спричиняються до соціальних змін, і завданням науковця є виявити їх. Визначаючи систему мобільності як засіб забезпечити існування “простору передчуття” — сукупності процесів, що сприяють передбачуваності руху, його стандартизації, учений вказує, що кожному проміжку часу притаманна панівна система мобільності. При цьому на початку ХХІ століття системи мобільності істотно ускладнюються, комп’ютеризуються, спеціалізуються, стають взаємозалежними, але водночас обтяженими ризиками “нормальних аварій”. Тому вчений має зосередитися на основних характеристиках соціальної реальності на момент дослідження і з’ясувати, наскільки правомірним може бути припущення про існування глобальної автопоетичної системи, яка являє новий етап суспільного розвитку.

Негативна евристика парадигми конкретизує ці принципи таким чином.

По-перше, соціолог не повинен вивчати соціальну реальність у статичності — такі спроби є непродуктивними. Натомість Урі є прихильником примату динаміки над статикою в соціальному дослідженні, що дає змогу якнайкраще схопити різноманітні переміщення у просторі.

Пояснення руху неможливе без застосування метафор. У праці “Соціологія за межами суспільств. Види мобільностей для ХХІ століття” Урі обґрунтовує неправомірність відмови від використання метафор у соціологічних дослідженнях, вказуючи на те, що на них базується людське мислення, а тому неметафоричне мислення мусило би вдаватися до певних форм метафоричного заміщення. Метафори, пов’язані з мобільністю, у працях Урі досить численні; найпоширеніші — регіон, мережа, плинне середовище — він використовує для опису соціальної системи, яка постає в процесі глобалізації.

Неодмінною умовою дослідження речей є розгляд їх як соціальних фактів. Перефразовуючи дюркгаймівське правило щодо вивчення соціальних фактів як речей, Урі має на гадці, що матеріальні об'єкти є не просто інструментами для спрощення взаємодії — вони створюють певні можливості, задаючи набір подальших реакцій. Звідси, матеріальні об'єкти ніби “розподіляють” індивідів у просторі та часі й визначають відносини між людиною і природою.

Проблеми, притаманні певному соціуму, не варто вивчати без урахування тих проблем, що існують поза його межами. Розмивання державних кордонів та інтенсивні транснаціональні взаємодії призводять до того, що тлумачення змін у будь-якій соціальній системі з урахуванням лише ендегенних чинників унеможлиблюється. Саме звернення до ширшого соціального контексту дає змогу коректно пояснювати їх.

При вивченні соціальних процесів науковцеві не слід ігнорувати й ті з них, які мають хаотичний та нерегульований характер. Властива сучасному світу складність взаємодій породжує не лише впорядковані системи мобільностей, а й глобальні плинні середовища — дискретні потоки людей, інформації, матеріальних об'єктів, що швидко і за непередбачуваними траєкторіями долають межі між регіонами. Обидва ці типи соціальних феноменів є рівноправними об'єктами соціологічного дослідження.

Позитивна евристика дослідницької програми, представлені працями Урі, додатково уточнює його методологію вивчення соціального простору.

Передусім слід виявляти основні характеристики і наслідки фізичної, уявної та віртуальної мобільності. Постулювання рухливості соціальної реальності має наслідком пошук тих індикаторів, за якими її можна було б якнайкраще описати. До них належать як специфічні риси різних видів мобільності, так і їхні наслідки для конкретних залучених до них суб'єктів і для певного сегмента соціального простору.

Досліджуючи поширення мереж і потоків, треба враховувати їхні перетини. Залучення індивіда до соціального життя зумовлене його здатністю підтримувати взаємини з іншими індивідами, тобто підтримувати власну соціальну мережу. Мережеві взаємодії окремих індивідів відповідають їхнім можливостям та потребам і є соціальними в тому сенсі, що вони зорієнтовані на реакції інших людей. Складні мережі, що утворюють вузли, є каналами. Через вузли структурованих каналів можуть проходити також і неструктуровані потоки, утворювані людьми, інформацією і матеріальними об'єктами, але вони рухаються або в національних межах, або понад цими межами та не піддаються контролю з боку окремих суспільств. При цьому і мережі, і потоки спричинені наявністю нерівностей доступу до низки можливостей.

Матеріальної наочності аналізу можна досягати зі зверненням до чуттєвої конституції людей і предметів. Матеріальні об'єкти одночасно мають суб'єктивний (через який здійснюється їхній вплив на поведінку індивіда, зумовлений особливостями його чуттєвого сприйняття) та об'єктивний вимір. Наприклад, досліджуючи підґрунтя “почуття прожиття”, слід брати до уваги залучення індивідів до певних форм мобільностей, вплив інформації та матеріальних об'єктів, які їх оточують.

Науковець має висвітлювати зростання медіатизації соціального життя, спричинене інтенсифікацією обігу образів та підвищенням ефективності трансляції їх. Це правило пов'язане з тим, що переміщення не завжди пов'язані зі змінами позиції у просторі. Тут ідеться не про рух за вертикаллю між окремими соціальними позиціями, а радше про форми так званої уявної присутності, зумовлені переміщенням людей, об'єктів, інформації (поширення якої, своєю чергою, здійснюється через мас-медіа).

Слід розуміти, що і громадянство має мінливий характер: поняття суспільства як синонім поняття національної держави в умовах інтенсифікації мобільності втрачає свій сенс. Нові можливості у царині переміщень, зокрема їх прискорення та більша доступність для різних соціальних категорій, роблять населення окремих країн рухливішим.

Регулювання мобільностей спричиняється до внутрішньодержавних змін, які мають бути відзначені соціологами. Інтенсифікація територіальних переміщень людей вимагає зміни системи соціального контролю; зокрема, державна безпека за цих умов потребує нових складних систем обліку населення.

Якщо розглянути у працях попередніх авторів правила та принципи мають загальносоціологічний характер, то перелік методологічних орієнтирів соціального дослідження, запропонований Бруно Латуром, стосується лише однієї із соціальних підсистем, регламентуючи дослідження науки й техніки. Однак Латурова "Наука у дії" [Латур, 2013], порівняно із працями інших авторів, які також зробили внесок у методологію соціальних досліджень, є примітною не лише з огляду на зміст відповідних імперативів. Латур чи не єдиний, хто обґрунтовує статус правил та принципів у власній методології.

Так, *правила і принципи* у своїй сукупності мали б дати можливість поєднати в межах галузі "Наука, технології та суспільство" дані різноманітних емпіричних студій. При цьому *правила* є основоположними апіорними рішеннями, прийняття яких має сприяти збільшенню кількості фактів, пояснюваних концепцією, а отже, зробити науковий світ зрозумілішим для сторонніх спостерігачів.

На відміну від стабільного ядра правил, перегляд яких порушуватиме цілісний теоретичний конструкт, *принципи* відображають уявлення Латура про стан речей у науковій галузі та є породженими його власним дослідницьким досвідом, а тому можуть модифікуватися або поступатися місцем іншим.

Перше методичне правило Латура — вивчати науку в процесі її функціонування чи в той період, коли в ній ще не встигли утворитися "чорні скриньки", або ж стежити за дискурсами, які відкривають ці скриньки. Це правило науковець подає у вступі до своєї праці, воно є фундаментальним для розбудови всієї системи правил та принципів (при цьому кожний із шести пар їх присвячено відповідний розділ у книзі).

У першому розділі правило полягає у визначенні суб'єктивності чи об'єктивності явища не через внутрішні якості певного об'єкта, а через їхні вияви у діях інших, а принцип — у тому, що якості об'єктів є не причиною, а наслідком колективних дій.

Правило і принцип, подані у другому розділі, можна викласти, відповідно, так: позаяк розв'язання суперечностей є причиною репрезентації природи, то ми не можемо апелювати до неї для пояснення того, як і чому було розв'язано певну суперечність. Отже, науковці говорять від імені цих нових “союзників”, яких вони самі ж створюють, а потім використовують для забезпечення переваг у суперечках.

У третьому розділі викладено правило, згідно з яким подолання розбіжностей є причиною, а не наслідком суспільної стабільності, а тому пояснення розв'язання суперечності з посиланням на суспільство не є слухним. Ця ідея дістає продовження у принципі, згідно з яким наукове знання подається через асоціації, а тому розуміння фактів і машин означає розуміння пов'язаних із ними людей.

Четверта методологічна пара — правило невпевненості щодо змісту технауки, для розуміння якого слід складати максимально повний перелік учасників наукового процесу, виділяючи у ньому внутрішній та зовнішній рівні. Відповідний принцип тут полягає в поширенні в навколишньому середовищі “науки й технологій” зі зростанням у них езотеричного змісту.

Наступне правило — необхідність у відповідь на звинувачення в ірраціональності шукати передусім вектор переміщень спостерігача та протяжність вибудованої ним при цьому мережі, а принцип полягає в тому, що такі звинувачення висувають ті, хто будує мережу, тим, хто опиняється у них на шляху, відтак, розбіжності полягають зазвичай у довжині мережі, а не в типі мислення.

Останнім правилом є те, що про особливі властивості людського розуму чи мислення слід вести мову лише тоді, коли після аналізу способів збирання, комбінування, зв'язку та зворотної відправки записів у мережі щось залишається непоясненим. Принцип, який виведено з цього правила, — наукова історія являє собою історію розміщених уздовж мереж ресурсів, наявність яких уможливорює дії на відстані.

Як видно із запропонованого Латуром переліку правил та принципів, поради щодо того, як має бути zorganizоване дослідження, містяться лише у перших з них, тоді як його принципи ілюструють те, якого роду висновки стосовно спостережуваної реальності можуть бути зроблені на підставі їх застосування. Тому сукупність правил Латура відповідає *негативній евристиці* розробленого ним підходу, а сукупність принципів — *позитивній*. При цьому принцип його дослідницького підходу сформульовано на початку праці у вигляді першого методичного правила; поіменування всіх інших належних до позитивної евристики положень як “принципів” є радше особливістю авторської термінології, ніж таким, що відповідає їхньому змісту.

Висновки

Методологічні орієнтири соціологічного дослідження зазнають постійних змін, що зумовлено двома чинниками. По-перше, запропонований науковцем підхід є придатним для опису актуального на момент його розроблення стану мінливого соціуму. По-друге, сама наука як відносно автономна соціальна підсистема також розвивається, що характеризується при-

рошенням масиву накопиченого нею знання, зокрема й у методологічній галузі.

Класичні праці Е.Дюркгайма та М.Вебера створені за доби, з одного боку, становлення соціології, а з іншого — розгортання індустріалізації, поступу науково-технічного прогресу та розвитку національної держави. Е.Дюркгайм зосереджується на детальному випрацюванні алгоритму дій науковця: його методологічні правила є одним із перших кроків на шляху визначення специфіки соціологічного дослідження. Окреслюючи поле соціологічних розвідок, науковець пропонує вивчати соціальні явища на підставі їхніх надіндивідуальних референтів — соціальних фактів — і надає детальні рекомендації з приводу фіксації та коректного пояснення їх.

М.Вебер порушує питання достовірності соціологічного знання, зокрема, уникнення спотворень інформації про певні процеси та явища в перебігу самого дослідження та подальшої презентації його результатів. Вважаючи основним їхнім джерелом суб'єктивні оцінки науковця, Вебер наголошує необхідність відокремлення їх від опису фактів, який доцільно робити засобами конструювання ідеальних типів.

У період переходу суспільства від індустріального до інформаційного етапу розвитку міркування щодо здобуття якісного наукового знання зберігають свою актуальність. Система соціологічного знання є розгалуженою, відтак, виникає потреба не лише в розробленні нових методологічних положень, а й у інкорпорації їх до вже наявних. Тему достовірного наукового знання Р.Мертон вивчає з огляду на те, що діяльність вченого з одержання цього знання є інституціоналізованою, а отже, координується низкою ціннісно-нормативних регулятивів (так званим науковим етосом), інтерналізованих ученими. Крім того, він вказує на необхідність кодифікації наявного знання, зокрема й у царині методології, задля створення впорядкованої аналітичної парадигми, яка має регламентувати дослідницький процес.

Пропозиція Ч.Мілса вивчати соціальні процеси та явища крізь призму соціологічної уяви — як такі, що є вплетеними в історію суспільного розвитку, — також має на меті створення цілісної системи соціологічного знання.

Глобалізаційні процеси, на тлі яких відбувалося розроблення Гіденсових нових правил соціологічного методу, зумовили доповнення аналізу окремого соціуму зверненням до інших суспільств, пов'язаних із ним. Крім того, ревізії було піддано і розуміння соціальної структури, яка відтепер розглядається як така, що і детермінує дії індивіда, і ними же створюється. Визнання активної ролі індивіда у процесі творення реальності, своєю чергою, наклало відбиток на спосіб опису досліджуваних явищ, котрий полягав у реконструкції уявлень про них суб'єктів дії.

І нарешті, плінне та гнучке сучасне суспільство, яке являє собою глобальну рухливу систему, потребує нових методів аналізу, презентованих у працях Б.Латура та Дж.Урі. По-перше, це розширення переліку суб'єктів соціальної взаємодії додаванням до нього нематеріальних об'єктів. По-друге, це відмова від фіксації лише регулярно повторюваних процесів та явищ і акцент на мінливості соціальної системи загалом. По-третє, реалізація такого підходу вможливується з використанням таких методів збирання

інформації, які б давали змогу зрозуміти чуттєве сприйняття процесів та явищ індивідами, яких вони стосуються.

Джерела

Бергер П. Приглашение в социологию: Гуманистическая перспектива / Бергер Питер ; пер. с англ. ; под ред. Г.С. Батыгина. — М. : Аспект Пресс, 1996. — 168 с.

Вебер М. Наука как призвание и профессия / М. Вебер // Избранные произведения. Ч. 3 / Вебер М. ; пер. с нем. А.Ф. Филиппов, П.П. Гайдено. — М. : Прогресс, 1990. — С.707–735.

Вебер М. “Объективность” социально-научного и социально-политического познания / М. Вебер // Избранные произведения. Ч. 2 / Вебер М. ; пер. с нем. М.И. Левина. — М. : Прогресс, 1990. — С. 345–415.

Вебер М. Смысл “свободы от оценки” в социологической и экономической науке / М. Вебер // Избранные произведения. Ч. 2 / Вебер М. ; пер. с нем. М.И. Левина. — М. : Прогресс, 1990. — С. 547–601.

Гідденс Е. Соціологія / Ентоні Гідденс ; пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник ; наук. ред. О. Іващенко. — К. : Основи, 1999. — 726 с.

Дюркгейм Э. Курс социальной науки / Эмиль Дюркгейм // Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Эмиль Дюркгейм ; пер. с франц. А.Б. Гофмана. — М. : Канон, 1995. — С. 167–198.

Дюркгейм Э. Метод социологии / Эмиль Дюркгейм // Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Эмиль Дюркгейм ; пер. с франц. А.Б. Гофмана. — М. : Канон, 1995. — С. 5–164.

Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Эмиль Дюркгейм ; пер. с франц. А.Б. Гофмана. — М. : Канон, 1996. — 432 с.

Дюркгейм Э. Социология и социальные науки / Эмиль Дюркгейм // Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Эмиль Дюркгейм ; пер. с франц. А.Б. Гофмана. — М. : Канон, 1995. — С. 265–285.

Коркюф Ф. Новые социологии / Филипп Коркюф ; пер. с франц. Е.Д. Вознесенской, М.В. Федоровой ; науч. ред. Н.А. Шматко. — М. : Ин-т эксперимент. социологии ; СПб. : Алетея, 2002. — 172 с.

Лакатос И. История науки и ее рациональные реконструкции / Имре Лакатос // Избранные произведения по философии и методологии науки / Имре Лакатос ; пер. с англ. И.Н. Веселовского, А.Л. Никифорова, В.Н. Поруса. — М. : Академ. Проект : Трикста, 2008. — С. 201–280.

Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ / Имре Лакатос // Избранные произведения по философии и методологии науки / Имре Лакатос ; пер. с англ. И.Н. Веселовского, А.Л. Никифорова, В.Н. Поруса. — М. : Академ. Проект : Трикста, 2008. — С. 281–462.

Латур Б. Где недостающая масса? Социология одной двери [Электронный ресурс] / Брюно Латур // Неприкосновенный запас. — 2004. — № 2 (34). — Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2004/34/lat1.html>. — Название с экрана.

Ло Д. После метода: беспорядок и социальная наука / Ло Джон ; пер. с англ. С. Гавриленко, А. Писарева, П. Хановой ; науч. ред. С. Гавриленко. — М. : Изд-во Ин-та Гайдара, 2015. — 352 с.

Макеев С. Смыслові порядки інтелектуальних практик / С. Макеев // Смысловая морфология социума / за ред. Н. Костенко. — К. : Ин-т соціології НАН України, 2012. — С. 124–151.

Мертон Р. Наука и демократическая социальная структура / Роберт Мертон // Социальная теория и социальная структура. Ч. 4 / Роберт Мертон; пер. с англ. В.Г. Николаев. — М.: АСТ Москва: Хранитель, 2006. — С. 767–781.

Миллс Ч.Р. Социологическое воображение / Миллс Чарльз Райт; пер. с англ. О.А. Оберемко. — М.: Издат. Дом Nota Bene, 2001. — 264 с.

Осипова Е.В. Глава 7. Социология Эмиля Дюркгейма / Е.В. Осипова // История социологии в Западной Европе и США: учеб. для вузов /отв. ред. Г.В. Осипов. — М.: Изд-во НОРМА (Издат. группа НОРМА — ИНФРА М), 2001. — С. 140–182.

Осипчук А. Синтез структури і агентності в європейській соціологічній теорії: критичний аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соц. наук: спец. 22.00.01 “Теорія та історія соціології” / Осипчук Анна Дмитрівна; Інститут соціології НАН України. — К., 2009. — 17 с.

Урри Д. Мобильности / Джон Урри; пер. с англ. А.В. Лазарева. — М.: Издат. и консалтинг. группа “Праксис”, 2012. — 576 с.

Урри Д. Социология за пределами обществ: виды мобильности для XXI столетия / Джон Урри; пер. с англ. Д. Кралечкина. — М.: Издат. дом Высшей школы экономики, 2012. — 336 с.

Giddens A. New Rules of Sociological Method: A Positive Critique of Interpretative Sociologies / Antony Giddens. — Stanford: Stanford University Press, 1993. — 186 p.

Giddens A. Nine Theses on the Future of Sociology / Antony Giddens // Social Theory and Modern Sociology / Antony Giddens. — Cambridge: Polity Press, 1987. — P. 22–51.

Knorr Cetina K. Sociality with Object. Social Relation in Postsocial Knowledge Societies / Karin Knorr Cetina // Theory, Culture and Society. — 1997. — Vol. 14, № 4. — P. 1–30.

Preda A. The Turn to Things: Arguments for a Sociological Theory of Things / Alex Preda // The Sociological Quarterly. — 1999. — Vol. 40, № 2. — P. 347–366.